

R E C E N Z J E I S P R A W O Z D A N I A

ROCZNIKI HUMANISTYCZNE
Tom LII, zeszyt 7 – 2004

Janina Sałajczykowa, *Prozaicy pierwszej fali emigracji rosyjskiej 1920-1940*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2003, ss. 212.

Dwudziestowieczna rosyjska literatura emigracyjna była już wielokrotnie przedmiotem naukowych badań i penetracji. Mimo wielu wydawanych w ostatnich latach rozpraw i artykułów poświęconych dziełom pisarzy rosyjskich, które powstawały na obczyźnie, wciąż jeszcze brakuje opracowań o charakterze porządkująco-syntetycznym, a zwłaszcza studiów o szeroko reprezentowanej przez różne środowiska twórcze (naukowe, kulturalne, literackie) pierwszej fali uchodźców wywołanej przez rewolucję październikową i wojnę domową.

Rozprawa Janiny Sałajczykowej *Prozaicy pierwszej fali emigracji rosyjskiej 1920-1940* jest pierwszą w humanistyce polskiej próbą szerokiego spojrzenia na rosyjską literaturę emigracyjną okresu porewolucyjnego. W dziesięciu biograficzno-analitycznych rozdziałach scharakteryzowane zostały zarówno dokonania twórcze znanych i cenionych jeszcze w dobie Srebrnego Wieku mistrzów pióra: Iwana Bunina, Dmitrija Mierieżkowskiego, Borisa Zajcewa, Iwana Szmielowa, Aleksieja Remizowa, którzy po opuszczeniu Rosji kontynuowali i rozwijali swą pracę pisarską, jak też dzieła prozaików zaistniałych na niwie literackiej już w warunkach emigracyjnych (Michaił Osorgin, Mark Ałdanow, Gajto Gazdanow, Władimir Nabokow, Nina Berberowa). Autorka recenzowanej monografii wnikliwie śledzi ewolucję ideową pisarzy-emigrantów, ich zapatrywania estetyczno-filozoficzne, stosunek do tradycji kulturowej, przypatruje się strukturze artystycznej omawianych dzieł. Przytacza liczne opinie i uwagi wartościujące te utwory oraz dopełnia i konkretyzuje istniejące ustalenia, sądy, przekonania.

W części pierwszej zatytułowanej *Ośrodki kultury emigracyjnej* przedstawiona została działalność emigrantów rosyjskich w najważniejszych ośrodkach europejskich (Berlin, Praga, Paryż, Warszawa, Ryga, Belgrad) i azjatyckich (Harbin, Szanghaj). Główną uwagę Autorka zogniskowała na prezentacji „rosyjskiego” Berlina, który w latach 1920-1923

„był miejscem skrzyżowania dróg emigrantów i pisarzy radzieckich” (s. 18), „rosyjskiej” Pragi – ważnej placówki naukowo-oświatowej oraz na skupiającym największą ilość uchodźców „rosyjskim” Paryżu, łączącym sfery polityki i kultury.

Przegląd emigracyjnej prozy rosyjskiej otwiera szkic poświęcony laureatowi Literackiej Nagrody Nobla (1933 r.) – Iwanowi Buninowi. Badaczka podkreśla, że w dojrzałym piarstwie twórcy *Życia Arsieniewa* dominują refleksje filozoficzne, motywy miłości i śmierci oraz znane z wczesnego okresu twórczości problemy upadku „gniazd szlacheckich”. Wszystkie powstałe we Francji Buninowskie utwory „cechuje wielka precyzja, a zarazem oszczędność w doborze środków wyrazu, subtelna i namacalna wręcz obrazowość, psychologiczna przenikliwość, umiejętne operowanie kategoriami czasu i przestrzeni, różnorodność perspektyw narracyjnych. Pisarz ukazuje człowieka z zewnątrz z ogromną siłą wyrazu, z niezwykłą dokładnością pokazuje poprzez przejawy zewnętrzne życie jego instynktów” (s. 30). Wymienione cechy spuścizny artystycznej rosyjskiego noblisty, przekonuje uczona, odnaleźć można w znanych i poddawanych wielokrotnym interpretacjom opowiadaniach i opowieściach: *Митиня любовь, Дело корнета Елагина, Преображение, В ночном мире*, w cyklu nowel *Темные аллеи* oraz w dziele najważniejszym – autobiograficznej powieści *Жизнь Арсеньева*, skomponowanej z liryczno-refleksyjnych epizodów o charakterze biograficznym, rekonstruujących przeszłość narratora-bohatera, dopełnioną kunsztownymi opisami przyrody oraz pejzażami miast i wsi, przywołującymi obraz dawnej Rosji.

Kolejny rozdział przybliży emigracyjną twórczość Dmitrija Mierieżkowskiego, przedstawiciela „starszych symbolistów”, którego teksty poetyckie, prozatorskie, krytyczne oraz publicystyczne znane były nie tylko w Rosji, lecz również w Europie Zachodniej jeszcze w okresie przedrewolucyjnym. W utworach D. Mierieżkowskiego dominowały zawsze treści mistyczo-religijne oraz historyczno-filozoficzne. Badaczka zwraca uwagę na historiozoficzną koncepcję rosyjskiego modernisty opartą na przeświadczeniu, że „niezmienną siłą napędową rozwoju ludzkości jest walka ducha i materii, pierwiastków ziemskiego i niebiańskiego” (s. 45). Przytacza wiele interesujących opinii literaturoznawców, filozofów, krytyków, pisarzy (np. I. Iljina, L. Kołobajewej, S. Powarcowa, Z. Gippius, J. Terapiany, N. Berberowej), wartościujących emigracyjną prozę twórcy *Chrystusa i Antychrysta* nawiązującą w dużej mierze do tradycji symbolistycznej, co potwierdzają mocno zmetaforyzowane fantastyczne obrazy, bogata symbolika, oryginalny styl, oparta na strukturze lejtmotywów kompozycja oraz osobliwy sposób wykorzystania źródeł historycznych „wprowadzanych do utworów w postaci dzienników bohaterów, wymyślonych dialogów, aforyzmów, opisów tła zdarzeń”. W rezultacie tych zabiegów historia D. Mierieżkowskiego (podkreśla J. Sałajczykowa, zgadzając się w pełni ze stwierdzeniem I. Iljina) „wcale nie jest historią, lecz wymysłem literackim” (s. 48).

Wiele interesujących spostrzeżeń zawiera następna część rozprawy, oceniająca literacki dorobek Borysa Zajcewa. W zasięgu naukowych penetracji Sałajczykowej znalazły się oprócz wczesnych, refleksyjno-medytacyjnych utworów o orientacji impresjonistycz-

nej, dzieła emigracyjne, potęgujące plastyczność stylu, poetycką nastrojowość i zlirowaną narrację. Należą do nich powieści *Золотой узор* i *Дом в Пасси*, opowiadające o trudnych losach emigrantów rosyjskich „wyrzuconych przez historię” (s. 57), beletryzowane żywoty świętych (*Алексей, Божий человек; Преподобный Сергей Радонежский; Сердце Авраамия*), eseje biograficzne (*Жизнь Тургенева; Жизнь с Гоголем; Тютчев – жизнь и судьба*), tomy wspomnień (*Москва и Далекое*), literackie portrety (*Мои современники*) oraz tetralogia *Путешествие Глеба*, której badaczka poświęciła najwięcej miejsca, omawiając tematykę zogniskowaną na psychobiograficznej warstwie życia wewnętrznego tytułowej postaci, kompozycję podporządkowaną ukazaniu wiodącej do Boga drogi życiowej bohatera, artystyczne funkcje motywów przyrody i wskazując na pewne analogie (tematyczne i formalne) poszczególnych części tego dzieła z *Жизнью Арсеньевича* Iwana Bunina. W podsumowaniu rozważań o sztuce literackiej B. Zajcewa, uczona zaznaczyła, że należał on do tych twórców, którzy preferowali w swych utworach refleksje filozoficzne, rozmyślenia o sensie ludzkiej egzystencji, natomiast ekspresywne i subtelne obrazy świata zewnętrznego umieszczali zazwyczaj na drugim planie (s. 64).

Bogata pod względem problemowym i artystycznym była również, jak to wynika z kolejnego szkicu, emigracyjna proza Iwana Szmielowa. Dostrzec w niej można zarówno tematykę „rozliczeń” z okresem rewolucji i prezentację skomplikowanych losów emigrantów (*Солнце мертвых, Няня из Москвы*), jak też zagłębianie się w przeszłość, tęsknotę za czasem minionym i utraconą ojczyzną (*Лето Господне, Богомолье, Родное. Про нашу Россию*).

Przywoływanie przeszłości stanowiło również ważny nurt pisarstwa Aleksieja Remizowa, wysoko cenionego w ówczesnym francuskim środowisku artystycznym. Duchową więź z dawną Rosją pisarz nawiązywał poprzez „zagłębianie się w świat cerkiewnych legend, bajek i staroruskich opowieści” (s. 86), co potwierdzają niezmiernie oryginalne, nawiązujące do staroruskich tradycji teksty: *Соломония, Савва Грудцын, О Петре и Февронии Муромских*. Swoistą formą autobiografizmu łączącą wspomnienia własnych doświadczeń życiowych z historią rosyjskiej kultury wyróżniają się, scharakteryzowane w recenzowanej monografii, utwory zebrane w tomach *Изверень* oraz *Встречи. Петербургский буерак*. Znaczącym osiągnięciem w dorobku twórczym A. Remizowa jest memuarystyczna kronika czasów rewolucji pt. *Взвихренная Русь*, w której przemiany historyczne odzwierciedlone zostały przez pryzmat osobistego ich oglądu. Uczona wskazuje na mozaikową strukturę dzieła, na poszczególne wątki tematyczne, stwierdza że „stosunek pisarza do przemian daleki był od tej jednoznaczności pozycji, jaka cechowała Bunina czy Szmielowa. Remizow miał nadzieję, że z ruin starej Rosji wstanie Rosja nowa” (s. 87). Ważny nurt emigracyjnej twórczości autora *Таңцәҗеҗо демона* tworzyły, określone przez Janinę Sałajczykową jako finezyjne i wielowymiarowe, motywy oniryczne, które decydowały często o kształcie i strukturze artystycznej świata przedstawionego, co służyło (przypomina badaczka) niejednokrotnie europejskich krytyków literackich do porównań tej eksperymentalnej, nowatorskiej prozy z awangardową sztuką surrealistyczną.

Kolejne części rozprawy poświęcone są pisarzom, których debiuty prozatorskie miały miejsce już po opuszczeniu Rosji, w latach dwudziestych. Kontrowersyjną postacią w rosyjskim środowisku emigracyjnym był krytyk literacki, eseista i powieściopisarz Michaił Osorgin (Илjin). Nie potępiał on „wszystkich zaistniałych w Rosji przemian, otwarcie mówił o swoim ateizmie i związkach z masonerią. Otoczenie bulwersowało jego wypowiedzi o konieczności «duchowego zbliżenia z nową Rosją», o «duchowym zespoleniu», «duchowym powrocie». Odrzucano też głoszony przezeń pogląd o jedności literatury rosyjskiej” (s. 98). Recenzowana monografia przybliży mało znane polskim odbiorcom, oparte na wspomnieniach i doświadczeniach życiowych pisarza, teksty prozatorskie (*Сивцев Вражек, Повесть о сестре, Свидетель истории, Книга о концах, Вольный каменщик, Времена*), nawiązujące do wydarzeń pierwszej wojny światowej, rewolucji październikowej i bratobójczej wojny domowej, mocno osadzone w realiach historycznych, w konkretnym czasie, przestrzeni oraz obfitujące w rozważania natury moralnej, filozoficznej, politycznej, które mogą być, konkluduje badaczka, „znaczącym przesłaniem dla następnych pokoleń, [...] przekazem doświadczeń – zarówno pozytywnych jak negatywnych” (s. 112).

Problematyka historyczna dominowała również w prozie powieściowej Marka Ałdanowa (tetralogia *Мыслитель*, trylogia: *Ключ, Бегство, Пещера*, powieść *Истоки*) opartej „na starannych i rozległych studiach źródłowych” (s. 115), obejmujących wydarzenia związane z wielką rewolucją francuską, panowaniem Aleksandra II, przewrotem bolszewickim i z losami emigrantów. Oceniając historyczne powieści M. Ałdanowa, Sałajczykowa zwraca uwagę na eksponowanie analizy psychologicznej w portretowaniu postaci, luźną strukturę fabularną, misterne łączenie wątków fikcyjnych z wydarzeniami autentycznymi i wyjaśnia stosunek pisarza do przewrotów rewolucyjnych, które zawsze „są straszne, okrutne i nieudane”, bowiem „idea przebudowy społeczeństwa środkami przemocy niesie w sobie ziarno przyszłej tragedii” (s. 116).

Duże osiągnięcia artystyczne mają w swym dorobku twórczym reprezentanci „młodszego” pokolenia emigrantów rosyjskich pierwszej fali – Gajto Gazdanow, Władimir Nabokow, Nina Berberowa.

Bardzo pojemna semantycznie i barwna stylistycznie jest proza Gajto Gazdanowa, skoncentrowana wokół wydarzeń wojny domowej oraz trudnej egzystencji emigrantów. Przybliżając pełne metafizycznych lęków powieści: *Вечер у Клэр, История одного путешествия, Ночные дороги, Призрак Александра Вольфа, Возвращение Будды, Пилигримы, Пробуждение, Эвелина и ее друзья*, wyróżniające się psychologiczną głębią, filozoficzną refleksyjnością, epizodyczną strukturą kompozycyjną oraz zlirowaną narracją nasyconą pierwiastkami autobiograficznymi, uczona dochodzi do wniosku, że pisarstwo G. Gazdanowa można sytuować „w nurcie modernizmu, w nurcie szeroko pojętych poszukiwań literatury europejskiej XX wieku, a jednocześnie dostrzegać w jego twórczości więzi z klasyczną literaturą rosyjską” (s. 158).

Zamiłowanie do poszukiwań artystycznych wykazywał również wybitny stylista i ekwilibrysta językowy – Władimir Nabokow, reprezentant dwu kultur (rosyjskiej i anglosaskiej), mistrz obserwacji świata chwiejnego i zmiennego. W dziełach W. Nabokowa J. Sałajczykowa wyodrębnia najważniejsze kręgi tematyczne (związane z Rosją i przywoływaniem czasu utraconego oraz z europejskimi tradycjami obyczajowo-psychologicznymi i literacko-estetycznymi), dostrzega precyzję i sugestywność opisu, finezyjnie skomponowaną tkankę fabularną, wyrafinowaną formę, oryginalny styl oraz przejawiającą się w rozmaitych postaciach kategorię intertekstualności. Przytacza wiele interesujących opinii pisarzy i literaturoznawców, którzy twórcze eksperymenty W. Nabokowa wiązali z wpływem F. Kafki, M. Prousta, G. Giradoux, L. Celine’a, a także z niemieckim ekspresjonizmem. Najwięcej miejsca poświęca analizie tzw. rosyjskich powieści (*Машенька, Подвиг, Дар*), uznając je za zjawiska artystyczne „wysokiego lotu”, odzwierciedlające „tendencje literatury europejskiej pierwszej połowy XX wieku” (s. 184).

„Młodsze” pokolenie rosyjskich prozaików emigracyjnych reprezentowała również Nina Berberowa. Specyficzną cechą jej twórczości stanowi fascynacja indywidualnymi losami ludzkimi, osadzonymi w realiach historii, co potwierdzają omówione w recenzowanej monografii opowiadania *Блянкурские праздники*, zbiór opowieści *Облегчение участи*, powieści: *Последние и первые, Повелительница, Без заката*, opowieści biograficzne: *Чайковский* i *Бородин* oraz wieloaspektowe dzieło autobiograficzne *Курсив мой*, które, zdaniem Sałajczykowej, odebrać można „jako fascynującą encyklopedię wiedzy o epoce, poczynając od rewolucji lutowej, a także o ludziach tamtych ciekawych i strasznych czasów” (s. 195).

Podsumowując swe rozważania o bogatej literaturze rosyjskiej pierwszej fali emigracji (ostatni rozdział pt. *Ocalić od zapomnienia*), Janina Sałajczykowa stwierdza, że dominujące w dziełach emigracyjnych twórców tendencje autobiograficzno-wspomnieniowe pomagały ocalić od zapomnienia zarówno własną przeszłość, jak i przeszłość historyczną. W sytuacji emigrantów pozbawionych wszelkich nadziei na możliwość powrotu do ojczyzny, przywoływanie przeszłości miało sens szczególny – pobudzało bowiem do rozmyślań „o tym, co odeszło bezpowrotnie, o tym, co utracone” (s. 196). Ponadtowartość dokumentalną oraz artystyczną ma również, zdaniem badaczki, powstała na emigracji proza Mariny Cwietajewej, Georgija Iwanowa, Władysława Chodasiewicza, Jurija Anienkowa, Siergieja Makowskiego, Iriny Odojcewej, Jurija Terapiany, Wasilija Janowskiego, utrwalająca „nie tylko indywidualne doświadczenia egzystencjalne, nie tylko losy rosyjskiej inteligencji, lecz także – z większą czy mniejszą dokładnością i wyrazistością – realia historii okrutnego wieku XX” (s. 207).

Monografia Janiny Sałajczykowej *Prozaicy pierwszej fali emigracji rosyjskiej 1920-1940* jest wartościowym i cennym studium wzbogacającym w sposób znaczący wiedzę o rosyjskiej literaturze emigracyjnej pierwszej fali. Wprowadza odbiorcę w krąg problemów, które wciąż wymagają głębokich przemyśleń nad różnorodnymi zjawiskami ideowymi, historycznymi, estetycznymi, jakie wpłynęły na charakter twórczych dokonań

pisarzy-emigrantów. Rozprawa ta jest interesująca także z uwagi na precyzyjną i syntetyczną prezentację niejednorodnego pod względem artystycznym oblicza rosyjskiego piarstwa emigracyjnego. Niewątpliwie sięgną po nią z zainteresowaniem nie tylko czytelnicy pasjonujący się dwudziestowieczną literaturą europejską, lecz również badacze literaturoznawcy.

Małgorzata Matecka
Katedra Literatur Słowiańskich KUL

Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski, red. A. de Lazari, t. V, Łódź: Ibidem 2003, ss. 412.

W roku 2003 ukazał się kolejny, piąty już, tom leksykonu *Idee w Rosji*, dedykowany pamięci Andrzeja Drawicza. Redaktorem wszystkich pięciu tomów jest Andrzej de Lazari, kierujący Interdyscyplinarnym Zespołem Badań Sowieologicznych Uniwersytetu Łódzkiego. Pięciotomowe dzieło jest najobszerniejszą publikacją tej grupy naukowców, działającej od 1995 roku i mającej na swoim koncie już 23 inne pozycje książkowe. W części wstępnej piątego tomu zamieszczono m. in. fragmenty obszernej recenzji poprzednich tomów leksykonu autorstwa Bożeny Żejmo. Z tego tekstu, opatrzonego tytułem *Zamiast wstępu*, dowiadujemy się, że Zespół Badań Sowieologicznych „podjął próbę wniknięcia w istotę problemów, które sami Rosjanie nazwali «przeklętymi»”. Naukowcy od samego początku zdawali sobie sprawę z faktu, że prowadzenie badań nad trudnymi kwestiami ze sfery idei na gruncie rosyjskim będzie budzić wiele dyskusji. Ta kontrowersyjność była wręcz założona przez inicjatorów edycji. Redaktorzy konsekwentnie realizują pierwotny zamysł poprzez wprowadzenie do 5. tomu trzech różnorodnych głosów oceniających dotychczasowe części leksykonu. Równoległe z artykułem Żejmo znajdują się: rosyjski tekst Iwana Zadoroźnika i angielskie – M. de Courtena, P. Schooyena, A. Simonsa, E. van der Zweerde'a i F. Nethercotta, które przy ogólnej przychylności względem podjętej przez łódzkich badaczy inicjatywy, zawierają także wiele krytycznych uwag. Polska recenzentka dodatkowo przywołała wypowiedzi wielu polskich i zagranicznych naukowców na temat metody badawczej i sposobu opisu wybranych przez twórców *Leksykonu*. Z zacytowanych fragmentów wynika, że *Idee w Rosji* są pozycją ważną i prekursorską, chociaż niewolną od wielu braków czy niedopatrzeń, które jednak nie obniżają jej rangi. Podobnego zdania jest autor rosyjskiej recenzji, zamieszczonej w części wstępnej – Iwan Zadoroźnik. Badacz wyraża potrzebę poszerzenia indeksu haseł oraz rzetelnie wylicza błędy i niekonsekwencje autorów. Jednocześnie stawia przedsięwzięcie łódzkich naukowców w rzędzie najważniejszych